

Teoretski odjeci raspada socijalističkih sustava

Izvorni znanstveni rad
UDK 321.74(47+57):304

Kraj Sovjetskog Saveza — Perestrojka bez Gorbačova

BRANKO CARATAN*

Sažetak

Iako je Gorbačovljevi mandat trajao relativno kratko, nešto manje od sedam godina, iza sebe je ostavio neizbrisiv trag. Već kada je dolazio bilo je jasno da Sovjetski Savez i svijet nakon Gorbačova više neće biti isti. Svoju ulogu Gorbačov je apsolvirao prije svega u pokretanju procesa promjena, a kako nije bio u stanju ili prilici da dovrši reforme koje je pokrenuo, bio je prinuđen svoje mjesto prepustiti drugima. Ne bi se moglo reći da je politika Gorbačovljevih reformi bila pravolinijska, beskompromisna i bez mana. Ona je bila rezultat odnosa snaga, sukoba zagovornika i protivnika perestrojke. Puč u Moskvi u ljeto 1991. godine pretvorio je taj trajni sukob u otvorenu konfrontaciju, jer su svojim napadom pučisti razjasnili pozicije konzervativaca i radikalnih reformatora. Neuspjeli puč radikalizirao je sve procese transformacije sovjetskog društva i uklonio prepreke koje su sprečavale da se promjene mogu probiti preko granica sistema. U tom sklopu najvažnije su svakako dvije posljedice: raspuštanje KPSS i raspad Sovjetskog Saveza.

Gorbačov je na čelu Sovjetskog Saveza bio nešto manje od sedam godina. Postao je generalnim sekretarom 10. ožujka 1985. godine. Kada je dolazio na vlast, situacija u zemlji podsjećala je na onu kakvu je jednom davno Lenjin označio revolucionarnom: mase više nisu željele živjeti na stari način, a vladajuća klasa više nije mogla vladati po starom. Gorbačov, ako se dobro razmotri, i nije imao velik izbor. Ipak, on se odvažio i pokušao dugotrajnu sovjetsku krizu riješiti na nov način. Na početku bio je svjestan samo jedne presudne pretpostavke — da stari pristup vodi neizbježno u propast.

Iako je Gorbačovljevi mandat trajao relativno kratko, iza sebe je ostavio neizbrisiv trag. Već kada je dolazio, bilo je jasno da Sovjetski Savez i svijet nakon Gorbačova više neće biti isti. Danas je to i potvrđeno: Sovjetski Savez nije samo drukčiji; njega više nema, a nema više ni opasne blokovske konfrontacije koja je prijetila kataklizmičkim sukobom supersila u atomskom ratu. Nema više ni sovjets-

* *Branko Caratan*, redovni profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, Vanjsko-politički odsjek na predmetu *Komparativna politika*.

skog bloka u Istočnoj Evropi, Njemačka je ujedinjena, a tzv. socijalističke zemlje su se na izvanevropski prostor Kine, Sjeverne Koreje, Vijetnama i Kube. Pratički, čitav jedan ideološki projekt, nastao upravo na prostoru Rusije prije neke manje od 75 godina, nestao je sa scene. S njime je praktično marginaliziran i nekada moćni komunistički pokret, čije se stranke nezadrživo tope ili transformiraju nekada od njih samih prezrenu i odbačenu, socijaldemokraciju. Iako su zemlje koje nekada okupljao Sovjetski Savez još uvijek u previranju i njihovi građani suočeni s neizvjesnom sudbinom, svijet se u cjelini ipak našao u položaju koji otvara nove izgledе, perspektivu oslobođenu brige o globalnoj sigurnosti koja u svakom trenutku može biti dovedena u pitanje. Zbog svega toga može se reći da je Gorbačov obilježje epohe. Njegova pojava još je jedan dokaz da u povijesti postoje trenuci koji imaju epohalno značenje. Naravno, to ne znači da je Gorbačov bio isključivi kreator svih promjena, već samo to da je on te procese ili pokrenuo ili omogućio.

Dok je još bio na vlasti, na Zapadu su se vodile rasprave o tome je li Gorbačov promjene potakao svjestan svih njihovih konsekvencija ili je na njih bio prinuđen. Nije se teško složiti s tezom da posljednji sovjetski predsjednik nije imao u glavu unaprijed pripremljen program reformi. Gorbačov je, istina, vodio prije svega pragmatičnu politiku, ali to ne znači da njegova politika nije bila na crti povijesne neminovnosti. On je bio svjestan slabosti sovjetskog sistema i želio ga je promijeniti. Uopće nije bitno je li na početku želio promjene zato da bi sve ostalo u okvirima socijalističkog projekta koji bi samo bio lišen nekih svojih kroničnih slabosti, ili želio probiti granice sistema. Gorbačov je sigurno počeo kao tipični socijalistički reformator i želio je sačuvati socijalistički poredak u moderniziranom i popraćenom obliku. Bitno je da se, i pored oscilacija, usudio upustiti i u promjene koje su značile put u nepoznato, ako bi cijena odustajanja od promjena bila prihvaćena i zadržavanje starog sistema koji je želio odbaciti. Nije ovdje uopće presudno je li se i sâm često kolebao, bio nedosljedan i sklon kompromisima, kao što uopće nije sporno da je bio izložen i izvanredno jakom otporu konzervativaca u sovjetskom establishmentu. Bilo je presudno da je svojim djelovanjem pokrenuo izlazak Sovjetskog Saveza iz koordinata sistema, koji je upravo na tom tlu bio nastao prije nešto manje od 75 godina i pokazao se kao promašaj na planu političkih sloboda, ekonomske efikasnosti, međunacionalnih odnosa i vanjske politike. I u tome epohalno značenje Gorbačova usprkos tome što nije uvijek znao naći prave odgovore. Moglo bi se reći da je svoju ulogu apsolvirao prije svega u pokretanju procesa, a kako nije bio u stanju ili prilici da dovrši reforme koje je pokrenuo, bio je prinuđen svoje mjesto prepuštiti drugima.

Gorbačov je naslućivao da je neuspjeh nekadašnjih reformskih pothvata izvirao iz polovičnosti i nedovršenosti pokušaja promjena, iz njihova partikularnog karaktera. Perestrojku je zato od početka usmjeravao tako da zahvati široku frontu. Započela je kadrovskim promjenama u redovima tzv. nomenklature, a zatim omogućena javnost političkog života («glasnost»), uklonjene su političke stege i cenzura u sferi kulture, znanosti i masovnih informacija. U nekada zatvorenom i politički strogo kontroliranom društvu time su bila široko otvorena vrata demokracije.

Centralizirana politički vođena ekonomija bila je označena glavnim krivcem sovjetskih ekonomskih nepravila, a tržište ciljem ekonomskih reformi. Na nacionalno

Radikalna transformacija na nekadašnjem sovjetskom prostoru zadobila je akceleraciju koja je postala nezaustavljiva. Istočna Evropa napokon je bila oslobođena pritiska moguće restauracije satelitske ovisnosti o Moskvi. Zapad postaje siguran da na suprotnoj strani više nema ekspanzivnu supersilu. Politički poraz sovjetskih konzervativaca oslobodio je Gorbačova potrebe da svoju politiku podređuje osjetljivosti tvrde komunističke linije. To je ujedno značilo da primjena načela prava nacija na samoodređenje na prostoru bivše jugoslavenske federacije više neće ugrožavati demokratske reformatore u Moskvi. Jeljcinov otpor pučistima uklonio je time i prepreku za priznanje Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije. I na kraju treba spomenuti da je komunistički pokret nakon moskovskih zbivanja ostao u fragmentima. Komunistički poredak zadržao se samo u četiri nerazvijene zemlje trećeg svijeta i u jednoj balkanskoj novokomponiranoj tvorevini (SR Jugoslavija). Posljednje iole važnije komunističke partije Zapada (KP Francuske i Portugala), kao i sve druge male komunističke stranke širom svijeta ostale su krajnje marginalizirane bez svog tradicionalnog oslonca u Moskvi. Posljednji zagovornici komunističkog projekta postali su svjesni da se suočavanje s prijelomnim promjenama ne može izbjeći.

Pučisti su zaslužni i za to što su odnose novog i starog u postkomunističkim zemljama učinili krajnje jasnima, prozirnima i svima razumljivima. Po onome što su zastupali, po načinu na koji su to radili, po onima koji su ih podržavali, ali i po ciljevima koje su htjeli rušiti, po protivnicima i onima koji su ih osuđivali, pučisti su cjelinu konfrontacija na obje strane doveli do transparentnosti. Mnogi do tada nisu shvaćali da demokracija, tržište, nacionalna prava i kooperativna vanjska politika u procesu promjena predstavljaju cjelinu koja se ni u jednoj postkomunističkoj zemlji ne može dijeliti i partikularno prihvaćati ili odbacivati, već samo uzeti ili ostaviti zajedno. O tome govori i iskustvo dosadašnjih više ili manje neuspješnih reformskih pokušaja, koji su svi imali zajedničku karakteristiku da su željeli samo djelomične promjene. Tu istinu nije shvaćala često ni zapadna politika, kada je željela, na primjer, radikalni tržišni i demokratski obrat, ali istovremeno i stare odnose u sovjetskoj federaciji. Nije se vidjelo da se time jednom rukom pomažu reformatori, a da se drugom rukom istovremeno daje podrška konzervativcima.¹

Dakle, svojim napadom, koji je prikrivene konfrontacije učinio otvorenima, pučisti su razjasnili pozicije konzervativaca i radikalnih reformatora.

Po metodi koju su primijenili — kriminalisti bi to nazvali modus operandi — pučisti su pokušali ponoviti tehnologiju udara primijenjenu protiv Hruščova, koji je bio zatečen na odmoru i nakon puča više nije mogao obavljati svoju funkciju »iz zdravstvenih razloga«. Taj nedostatak mašte, inače svojstven dogmaticima, vodio je u promašaj. U međuvremenu, zaslugom i Hruščova i Gorbačova, Sovjetski Savez se promijenio. Snage demokracije bile su mnogo jače od snaga političke represije 1964. godine, kada se rušio Hruščov. Strah više nije mogao paralizirati otpor puču.

¹ Jedno vrijeme to je bila politika Zapada i prema Jugoslaviji. Da bi se podržala reformska ekonomska politika Ante Markovića, uporno se inzistiralo na integritetu Jugoslavije kao savezne države. Nije se željeno vidjeti da su centralisti u pravilu bili zagovornici konzervativnih rješenja.

I, drugo, pučisti su promašili i glavnu metu. Slijedeći staru shemu uhapsili su generalnog sekretara partije. Nisu primijetili da se je centar političke moći pomakao prema ruskom lideru, a da su institucije vlasti na razini federacije ostale gotovo prazne forme bez sadržaja. Jelcin je bio taj koji je, oslonjen na nesumljivu narodnu podršku (60% glasova za predsjednika Rusije u konkurenciji od šest kandidata), mogao pozvati na otpor, za razliku od Gorbačova, čiji je pritvor uzbudio ponajprije zapadnu javnost.

Ovdje se može povući paralela s događajima u Jugoslaviji. Pučist s protureformatorskom i centralističkom politikom u jugoslavenskom slučaju, Slobodan Milošević, slijedio je gotovo isti obrazac. Vlast je pokušao osvojiti jurišom na savezne institucije. Nastojao je pod svoju kontrolu staviti redom saveznu Vladu, pa kada to nije išlo pokušao je, i to je dijelom uspio, preuzeti Centralni komitet SKJ. Zatim je sazivanjem izvanrednog 14. kongresa SKJ želio jednim udarcem staviti pod svoju vlast partiju u cijeloj zemlji. Kada se kongres raspao, napad je bio usmjeren na Predsjedništvo federacije, što je završilo pat pozicijom i paralizom tog tijela. Kao i sovjetski pučisti, nije zapazio da se u Jugoslaviji težište vlasti već premjestilo većim dijelom u republike i da će obračun morati biti na toj razini, a da je praktično nemoguće zbog nezaustavljivog procesa fragmentacije preuzeti federaciju kao cjelinu. Stisak na federalnoj razini samo je iz federacije ubrzavao istiskivanje njezinih dijelova.

Moskovski puč 1991, u odnosu na onaj iz 1964, bio je po načinu izvođenja neodlučan. Očita je bila kolebljivost zavjerenika, koji kao da su osjećali da povijest baš i nije na njihovoj strani.² Pučevi se, ako su uspješni, izvode nepokolebljivo, bez milosti. To je uvijek operacija u kojoj se otpor lomi nemilosrdno ili čitava stvar ne uspijeva. Nedostatak odlučnosti u primjeni sile kod vođa udara ili njima podređenih jedinica, vodi u neuspjeh prevrata. U moskovskom slučaju odlučnost je nedostajala i na vrhu, ali prije svega kod onih koji su trebali biti egzekutori. Ovi drugi su, štoviše, prelazili na stranu legalne vlasti.³

Nedostatak sigurnosti vidio se i u pokušaju da se provede »puzajući« vojni udar postupnom promjenom težišta vlasti. Krajem 1990. godine KGB-ovci, visoki oficiri i partijski funkcionari, zagovornici čvrste ruke svih vrsta, otvoreno su govorili da će

² Već prvi dan puča jedan od glavnih aktera, Janajev, na press konferenciji izjavljuje da bi Gorbačov mogao ozdraviti i vratiti se na dužnost. Javno pokazano drhtanje ruku podcrtalo je nesigurnost urotnika. TV mreža CNN tu je činjenicu obznanila širom svijeta i time naznačila ranjivost urote.

³ Perestrojka je proizvela kao svoju uzgrednu posljedicu politizaciju u redovima armije koja je reflektirala podjele u društvu. Prvo, mladi oficiri bili su spremni da prihvate novu politiku, dok su viši činovi bili skloni političkom konzervativizmu. Drugo, vojska je bila podijeljena i po crti istih etničkih sukoba koji su dominirali u društvu. Meyer pokazuje da se po glasanju u ruskom parlamentu može vidjeti da su mladi časnici glasali za reformiste, a stariji za tvrdnu komunističku liniju. I više komande u vrijeme puča bile su podijeljene. Komandanti baltičkog i moskovskog vojnog okruga aktivno su podržavali udar, dok su komandanti avijacije i zračne obrane bili aktivni protivnici puča. Većina komandi nije prihvaćala zapovjedi i ostala je neutralna (Stephen M. Meyer, »How the Threat (and the Coup) Collapsed, The Politization of the Soviet Military«, *International Security*, vol. 16, No 3, Winter 1991/1992, str. 5, 6, 21, 28 i 30).

se tući da sačuvaju socijalizam. Posljednje godine prije puča konzervativci su uspjeli srušiti plan 500 dana za uspostavljanje tržišne ekonomije i povezati glavne poluge budućeg udara, koje su činili: Jazov, ministar obrane, Pugo, ministar unutrašnjih poslova, Krjučkov, šef KGB-a, i Baklanov, prvi zamjenik predsjednika Savjeta obrane. Oni su formirali sovjetsku varijantu bande četvorice. Na njihovoj strani bili su i premijer Pavlov, zamjenik predsjednika SSSR Gorbačova Janajev, načelnik generalštaba Mojsjejev. Predsjednik parlamenta Lukjanov igrao je ulogu režisera — ili u sovjetskom žargonu ideologa udara.⁴ U lipnju 1990. Pavlov je zahtijevao da se u slučaju spriječenosti Gorbačova ili parlamenta, njemu povjeri pravo izdavanja dekreta, ali je Vrhovni sovjet taj zahtjev bio odbio.

Pučisti su, dakle, zahtijevali legalizaciju puča zadobijanjem kompetencija koje legalno nemaju. U tom pogledu ova puzajuća varijanta državnog udara neobično podsjeća na slične zahtjeve za legalizaciju neustavnih postupaka i izvanrednih mjera iz posljednjih dana jugoslavenske federacije. Da se i ne govori da konzervativni dogmatici neobično vole izvanrednost kao pojam. U Moskvi je glavni politički organ puča trebao biti Državni komitet za izvanredno stanje u SSSR-u, a u Beogradu je sličan proces započeo s uvođenjem izvanrednog stanja na Kosovu, nastavljen sazivanjem izvanrednog kongresa SKJ, da bi u krajnjoj konsekvenciji iz igre bile izbačene sve političke institucije koje režiseri izvanrednosti nisu uspjeli preuzeti u svoje ruke. U tu svrhu bilo je potrebno prethodno srušiti, osporiti te staviti dijelom ili u cjelini izvan snage federalni ustav iz 1974. godine, koji je sa svojim konfederalnim elementima predstavljao konstitutivnu prepreku za takvu akciju. Krajnji rezultat je bio puzajući državni udar proveden rušenjem legalnih institucija ustavno i neustavno, statutarno i nestatutarno. Sâm pojam izvanrednosti ovdje nije nevažan. To je naravno eufemizam kojim se želi prikriti da je postupak stvarno neustavan, a da je to tobože potrebno zbog izvanrednosti situacije.

Sovjetski pučisti u ljeto 1991. u početku su samo pokušali nastaviti puzajući puč. Nastojali su prvo od Gorbačova na Krimu dobiti potpisanu ostavku. Tek nakon što u tome nisu uspjeli, krenuli su u otvoreni puč, ali sa zakašnjenjem koje se pokazalo nenadoknadivim.⁵

Puč je zapravo dugo visio u zraku. Njega su najavili i Ščvarnadze, kada je 1990. podnio ostavku na položaj ministra vanjskih poslova, i Jakovljevič, duhovni otac perestrojke, kada je nekoliko dana uoči puča istupio iz KPSS-a. Za pripremu državnog udara znali su i CIA i DIA (vojna obavještajna služba Pentagona).

⁴ Prema službenom dokumentu koji je bio dostavljen stranim vladama, u pučistički Državni komitet za izvanredno stanje u SSSR ušli su: prvi zamjenik predsjednika Savjeta obrane SSSR Baklanov, predsjednik KGB Krjučkov, premijer Pavlov, ministar unutrašnjih poslova Pugo, predsjednik Seljačkog saveza Starodubcev, predsjednik Udruženja državnih poduzeća Tizjakov, ministar obrane Jazov i zamjenik predsjednika SSSR Janajev.

⁵ Amy Knight smatra da je Gorbačov do posljednjeg trenutka zavaravao pučiste da će ići zajedno s njima i da je u odlučujućem trenutku povukao podršku (Amy Knight, »The Coup That Never Was: Gorbachev and the Forces of Reaction«, *Problems of Communism* 6/1991, str. 39-40).

U svemu tome jedino je točno vrijeme početka puča ostalo nepoznanica. Današnje analize pokazuju da je u tajmingu presudnu ulogu odigralo najavljeno potpisivanje Ugovora o Savezu suverenih država predviđeno za 20. kolovoza 1991. Puč je očeao dan ranije. Zavjerenici su ocijenili da će novi savez premjestiti težište vlasti iz Moskve u republike. Oni su dobro procijenili da u tom slučaju neće moći kontrolirati ojačanu vlast republika. Kao duh iz boce, jednom raspršena vlast ne bi se više mogla vratiti u ruke partijskog vrha u Moskvi. Zagovornici tvrde linije znali su la partija već skoro devet desetljeća, od svog osnivanja utemeljenjem boljševičke rakkije 1903. godine, funkcionira pomoću poluga centralizma. Taj centralizam čak te mora imati nikakve veze s međunacionalnim odnosima, iako dominacija jedne iacije može značajno pojačati njegovo djelovanje. Zato su rušenje centralizma isječali kao kritičnu točku od koje ne mogu odstupiti. To ih je natjeralo da krenu i akciju bez odlaganja. Zapadne obavještajne službe nisu, kao ni njihove diploma- ije, imale takvu procjenu krucijalnog značenja centralizma za održanje ili restauraciju komunističkog sistema. Njima je taj element izmicao iz pažnje.⁶ Štoviše, Zasad je tu djelovao upravo suprotno. Nastojeći pomoći Gorbačovu kao reformatoru, ili su obuzdavane centrifugalne želje republika. Ali i Gorbačov je tu djelovao na stoj crti.⁷ Problem je pokušavao riješiti novim Savezom suverenih država, koji je rebao biti, u njegovu stilu kompromisa, labava federacija s elementima konfederalizma — nešto slično ustavnom rješenju Jugoslavije definiranom Ustavom iz 1974. godine. Ali i to je bilo zastupnicima tvrde linije previše, a ujedno i sasvim dovoljan azlog da krenu u udar. Pučisti nisu krili animozitet prema ideji o Savezu suverenih lržava. Izjavili su da rasprava o Ugovoru o Savezu tek treba početi.

Treba podsjetiti da je i jugoslavenska kriza započela napadima na Ustav iz 1974. godine i otvorenim zahtjevima za jačanjem centralizma. Tvrđilo se je da savezna lržava ne može funkcionirati, da »državice« ne mogu biti ni samostalne ni suverene, la se s Ustavom razbija Jugoslavija, da je izvor krize, ekonomske, socijalne i poli-

⁶ W. E. Odom svojom primjedbom podsjeća da su znanstvenicima ipak neke stvari bile asne. Konstatira da su ruski liberali shvaćali da imperij i liberalizam ne idu zajedno te su avjetovali Jeljcina da podrži nezavisnost drugih republika i suverenitet Rusije (W. E. Odom, »Alternative Perspectives on the August Coup«, *Problems of Communism* 6/1991, str. 17). A. Shub će istu tezu izreći zaključivši da je alternativa moskovskog puča bila: sloboda ili imperija (A. Shub, *The Fourth Russian Revolution: Historical Perspectives*, »Problems of Communism« 6/1991, str. 21).

⁷ »Mihail Gorbačov, politički vizionar u drugim pitanjima, ostao je zarobljen marksi- tičko-lenjinističkom dogmom o porijeklu nacionalizma među neruskim narodima i demon- strirao je konfuziju o njihovom narastajućem nezadovoljstvu rusifikacijskom politikom centra. Pripisao je pojavu etničkih sukoba u Centralnoj Aziji i na Kavkazu, kao i porast separati- tičkih pokreta u baltičkim republikama, ekonomskoj stagnaciji.« (Richard J. Krickus, »Nationalism and Baltic Independence«, *Problems of Communism*, No. 6, 1991, str. 137) Krickus zaključuje da zato nije čudno da je Gorbačov bio slijep za litvansku deklaraciju nezavisnosti (11. 3. 1990) i da je pokušao brutalno zaustaviti litvanski pokret. Upozorava da, za razliku od Gorbačova, duhovni otac perestrojke, tada Gorbijeva desna ruka, Aleksandar Jakovljev, ocijenio je da je neprijateljstvo partije prema demonstriranju nacionalne svijesti teška poli- tička pogreška i da je to u biti hipokrizija mnogih »internacionalista« koji su zapravo ocrnili »nacionaliste« (Krickus, str. 138).

tičke, upravo u konfederalnim odnosima, da se država konfederalizirala, a partija federalizirala — i da to sve treba dokinuti i uspostaviti »modernu federaciju«, a iz partijskog statuta izbaciti sve ono što je jačalo pozicije republičkih organizacija i onemogućavalo restauraciju centralizma. Kada to nije moglo proći, kriza je produbljena korištenjem poluga sile, da bi se »spasila« država koja se vidjela u samo jedinom mogućem obliku visokocentralizirane federacije.

Sovjetski zavjerenici branili su sličnu liniju. Zanimljivo je da su stranim vladama, pored ostalog, distribuirali izjavu predsjednika Vrhovnog sovjeta SSSR Lukjanova od 18. kolovoza 1991. U toj izjavi Lukjanov samo tri dana nakon objavljivanja projekta novog saveznog ugovora predlaže otvaranje nove rasprave o ugovoru i, što je posebno indikativno, zahtijeva da se u tekst uključe jasne odredbe kojima bi se garantiralo očuvanje savezne države, kao što su to, na primjer, nadmoć saveznih nad republičkim propisima, jedinstven ekonomski prostor i bankarski sistem, direktno napajanje saveznog budžeta putem poreza (znači ne kotizacijom). Da je borba za saveznu državu bila glavni cilj pučista, vidjelo se i po tome što je posebna odluka o uvođenju izvanrednog stanja, koju su potpisali Janajev, Pavlov i Baklanov, izričito tražila bezuvjetnu nadređenost Ustava SSSR i saveznih zakona nad republičkim propisima. O takvom pravcu razmišljanja pučista govori i podatak da je nakon udara stranim vladama bio distribuiran i »Zakon o načinu rješavanja pitanja povezanih s izlaskom saveznih republika iz SSSR-a« iz travnja 1990. godine. Zakon je izvanredno restriktivan. Vidi se da mu je osnovni cilj bio zaustaviti odlazak republika. Za izdvajanje tražio se referendum (koji je trebalo provesti šest do devet mjeseci nakon što ga republički parlament raspiše), dvotrećinska potvrda birača, komplicirana procedura verifikacije rezultata glasanja, a predviđala se i mogućnost ponovnog referenduma u kojem se moglo naknadno promijeniti rezultat prethodnog izjašnjenja građana, te petogodišnji rok za rješavanje svih pitanja vezanih za izlazak iz federacije. Zakon je predviđao i da autonomne jedinice, te čak i teritoriji bez autonomnih prava ali s etnički kompaktnim rasporedom stanovništva, odvojeno broje rezultate glasanja u referendumu. Time se, zaobilazeći suverenitet republika, nudi mogućnost manipulacija rezultatima referenduma koja omogućava da se pritiskom autonomija ili nacionalnih manjina u etnički kompaktnim teritorijima ugrozi odluka većine građana republike. Zakon je čak predviđao da odlazeća republika snosi troškove građana koji iz nje odluče iseliti. Nije teško vidjeti da u ovom Zakonu izbija na vidjelo ista politika koju Milošević nudi u koncepciji o referendumu naroda, za razliku od civilizacijski uobičajenog izjašnjenja građana republike kao države. U oba slučaja ista politika primjenjuje iste instrumente.

U apelu stranim vladama pučisti su govorili samo o nastojanju da se zemlja spasi od ekonomskog rasula, gladi i eskalacije sukoba što vodi u građanski rat. Međutim, u izjavi za sovjetski narod, vidjela se fizionomija pučističkog pogleda na svijet. Tu se tvrdilo da se preuzimanjem vlasti željelo spriječiti dezintegraciju zemlje, nacionalne sukobe, nepotrebne žrtve i izbjeći povećanje broja izbjeglica (tada već pola milijuna). Tvrdilo se, također da je stihijsko prihvaćanje tržišne privrede uzrok pada životnog standarda, da je kršenje ustava dovelo do diktature pojedinca, a opasnost se vidjela u inflaciji te u propagiranju seksa i općem porastu nemoralna. Nije teško primijetiti da su opasnosti dezintegracije, zaziranje od tržišta i zahtjev za hitnim

suzbijanjem inflacije bile omiljene teme velikosrpske politike posljednjih godina jugoslavenske federacije.

Vidljivo je da jezik pučističkih dokumenata uopće nije bio ideološki. Zavjerenici i nisu bili doktrinari već, prije svega, predstavnici ugrožene nomenklature. Njihov program bio je veoma tanak. Praktično, oni narodu nisu nudili ništa drugo do kolone tenkova. Tenkovi su se i u ovom moskovskom slučaju potvrdili kao simbol intervencija komunističke tvrde linije. Već 1968. prilikom upada trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku, pristaše te struje dobile su na Zapadu nadimak »tenkisti«. I u pokušaju federalne armije da podvrgne svojoj kontroli Kosovo, Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, ali i Beograđane koji su se bunili protiv Miloševićeve diktature, tenkovi su bili glavna potpora u tim pokušajima, koji su u biti bili osuđeni na neuspjeh upravo zato što se na narodnu podršku nije moglo računati. Kada se partija urušila i postala nemoćna, sistem se morao braniti jedinom preostalom institucijom koja je bila zainteresirana za opstanak političkog centra i o njemu ovisna. To je u krajnjoj liniji bila armija. A kako ni ona nije bila sasvim uvjerena da brani pravu stvar, ispred sebe isturila je tenkove.

Moskovski zavjerenici nisu ništa mogli ponuditi narodu. Obećavali su da će povećati plaće i penzije, smanjiti cijene, izgraditi stanove, ali nisu u prilog tome mogli ponuditi nikakav novi program, već samo odustajanje od programa promjena. Zato je i podrška naroda pučistima izostala. Oni su se našli i u svijetu izolirani. Osim posljednjih mohikanaca komunističkog dogmatizma i velikosrpske politike, koja je u vlastitom interesu bila s pučistima u dosluhu, oni su i kod kuće i u svijetu ostali usamljeni.⁸ Jedan Moskovljanin je zato s pravom puč nazvao »udarom kretana protiv ostatka svijeta«.

Kasnije se pokazalo da je puč imao i jedan izvanredno ozbiljan trenutak. Tri dana pučisti su držali pod kontrolom predsjednikovu torbu sa šiframa za lansiranje sovjetskih raketa. U pitanju je bilo 30 000 nuklearnih glava. Armija je pored toga imala u svojoj kontroli i rezervnu komunikacijsku opremu za lansiranje atomskog napada kojom se moglo bajpasirati predsjednikov kod i aktivirati moderniji dio

⁸ Čitav svijet osudio je puč u Moskvi, osim Arafata, Sadama Huseina, Gadafija, portugalskih, francuskih i kineskih komunista, novoformirane KPJ, SKJ pokreta za Jugoslaviju, oficijelne Srbije, srpske Socijalističke partije. Georges Marchais izjavio je da događaji u Sovjetskom Savezu »nikako ne mogu da nas skrenu s našeg puta«. Kinezi su na moskovske događaje reagirali klasičnom ortodoksnom tezom o potrebi zaoštavanja borbe za socijalizam. Postoje informacije da je u dosluhu s ruskim zavjerenicima bila i kineska armija. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* zabilježio je da je slična veza postojala i s Beogradom. Dokaz nije bilo, ali indicija nije nedostajalo. Neke podmetnute eksplozije tih dana bile su neobično vremenski i politički usklađene s događajima u Moskvi i trebale su poslužiti kao provokacija za sličnu akciju ponovnog preuzimanja vlasti na prostoru Jugoslavije. A u Beogradu ministar inozemnih poslova Srbije puč u Moskvi označio je kao unutrašnju stvar Sovjetskog Saveza, a Mihajlo Marković, svojevremeno radikalni ljevičar, a tada potpredsjednik i ideolog Socijalističke partije Srbije, bio je sretan što su pučisti pokušali eliminirati ideju saveza suverenih država »pa nam u tom smislu sve to odgovara«. Jugoslavenska diplomacija izrazila je u povodu puča samo nadu da će se problemi riješiti u okviru ustava. Trebalo bi se ovdje podsjetiti kako je, za razliku od Markovićeve vlade, Jugoslavija reagirala na ulazak sovjetskih trupa u Prag 1968. i usporediti te dvije reakcije.

sovjetskog nuklearnog potencijala. Prava opasnost sastojala se u tome što su pučisti bili na rubu psihičkog sloma, kada se mogu donositi i iracionalne odluke — na primjer da se vlast pokuša obraniti nuklearnom ucjenom.

Neuspjeli puč radikalizirao je sve procese transformacije sovjetskog društva i uklonio prepreke koje su sprečavale da se promjene mogu probiti preko granica sistema.⁹ U tom sklopu najvažnije su svakako dvije posljedice. Prvo, raspuštanje KPSS i, drugo, raspad Sovjetskog Saveza. Gorbačov je, na poticaj Jeljcina, ali i svjestan promijenjenog odnosa snaga, donio odluku o ostavci na funkciju generalnog sekretara KPSS i sam predložio Centralnom komitetu odluku o samoraspuštanju partije. Obrazloženje za takve poteze našao je u pristajanju dijela partijskih struktura uz pučiste.¹⁰ Nakon toga partija, koja je tada imala više od 19 milijuna članova i ogroman aparat partijskih profesionalaca, raspala se kao da nikada nije ni postojala. Gorbačov je čak predložio da članovi KPSS, koji podržavaju demokraciju i obnovu društva, osnuju neku sasvim novu stranku.¹¹

Svega nekoliko dana nakon sloma udara usvojen je zakon o rekonstrukciji najviših organa vlasti na razini federacije kojim je praktično promijenjena ustavna norma i provedena radikalna promjena u pravcu konfederalizacije zemlje. U novom parlamentu, Vrhovnom sovjetu SSSR, u oba doma ulaze delegacije republika. U Sovjetu republika svaka savezna republika dobila je samo jedan glas. Kao koordinativno-konzultativni organ uspostavljen je Državni savjet SSSR u koji ulaze savezni predsjednik i odgovarajući predstavnici (predsjednici) republika. Zakonom je ukinuta funkcija potpredsjednika SSSR. Umjesto savezne vlade ustanovljen je Medurepublički ekonomski komitet SSSR.¹²

⁹ Moskovski puč u kolovozu 1991, možda će izgledati kao fusnota u povijesti dubokih promjena koje su zahvatile Sovjetski Savez nakon njegova suzbijanja, ali je ipak nesumnjivo da je, kao i neuspjeli puč generala Kornjilova u kolovozu 1917, djelovao poput katalizatora na zbivanja koja su nakon njega uslijedila — konstatira William E. Odom (usp. W. E. Odom, »Alternative Perspectives on the August Coup«, *Problems of Communism* 6/1991, str. 13, 9). Generali u kolovozu, očito, nemaju sreće s pokušajima državnog udara.

I poznati sovjetolog Breslauer smatra da je puč ubrzao one tendencije koje su već bile na djelu ranije (George W. Breslauer, »Bursting the Dams: Politics and Security in the USSR Since the Coup«, *Problems of Communism* 6/1991, str. 11).

¹⁰ Nakon Gorbačovljeve ostavke izlazak saveznih i republičkih funkcionara iz KPSS-a postao je prava moda. SSSR je tako bio dobio i prvog ministra obrane koji nije više član komunističke organizacije. U armiji to je bila i najava za ukidanje davno uvedenih radnih mjesta političkih komesara (50 000 zaposlenih oficira na tom poslu), kao i signal za početak rasprava o budućoj armiji koja treba biti profesionalna, politički neutralna i mnogo manja od postojeće.

¹¹ Neki analitičari sovjetskih prilika smatrali su da bi u tu svrhu mogli poslužiti Pokret za demokratske reforme, koji je osnovao Ševarnadze, ili Demokratska partija komunista Rusije, koju je predvodio Jeljcinov potpredsjednik Ruckoj.

¹² Za njegova predsjednika bio je postavljen predsjednik ruske vlade I. S. Silajev. Komitet je trebao operativno voditi sovjetsko gospodarstvo, a pitanja iz područja obrane, sigurnosti, pravosuđa i međunarodnih poslova prešla su u cijelosti u nadležnost predsjednika SSSR i Državnog savjeta (podaci prema: Zakon ob organah gosudarstvennoj vlasti i upravljenija Sojuza SSR v perehodnyj period, 5 sentjabrja 1991).

Prije puča devet saveznih republika bilo je za ulazak u novi Savez suverenih država, a tri baltičke zemlje (Estonija, Litva i Letonija), Gruzija, Armenija i Moldova izjasnile su se za samostalnost. Nakon udara klub onih koji su bili za nezavisnost povećao se za Ukrajinu, Bjelorusiju, Azerbejdžan i Tadžistikan, a lideri Kazahstana izjavili su da više ne prihvaćaju federaciju.¹³ Bilo je jasno da je u takvoj situaciji federacija otpisana i kao teorijska mogućnost, ali zapravo i Savez kao konfederacija postao je ideja na koju se ozbiljno ne računa. Predstavnici Rusije, na primjer, izjavili su da više nisu spremni potpisati savezni ugovor kakav je bio pripremljen u svojoj posljednjoj varijanti. Sâm Gorbačov, suočen sa sve očitijim centrifugalnim tendencijama, iako je bio zagovornik očuvanja Saveza, izjavio je da oni koji žele izaći to mogu učiniti.¹⁴ Nakon toga, najavio je da će u slučaju raspada savezne države, podnijeti ostavku. Da bi spasio Savez u bilo kakvom obliku, podržao je prijedlog da se sedam republika udruže u ekonomski savez. U raspravu je zatim bila ubačena ideja da se Sovjetski Savez transformira u neku vrstu Commonwealtha ili udruženja zasnovanog na principima sličnim Evropskoj zajednici. U plimi deklaracija o nezavisnosti, koje su izdavale ne samo savezne republike već i zajednice nižeg ranga, pojavio se i zahtjev za obnovom autonomne republike povoljnih Nijemaca, koju je Staljin bio ukinuo 1941. godine, a njene stanovnike deportirao u Kazahstan.

Kongres narodnih zastupnika kasnije je prihvatio prijedloge Gorbačova i deset republika o novom mnogo labavijem Savezu (u odnosu na posljednju verziju nacrtu Saveznog ugovora uoči puča) i sporazum o ekonomskom savezu. Najnovija varijanta Saveza imala je zaista samo minimum zahtjeva koji su trebali djelovati integrativno. Novi savez trebao je biti neka vrsta veoma asimetrične organizacije. Naime, svaka republika potpuno je slobodno trebala odlučivati ne samo o svom ulasku u novi politički savez već i o svom konkretnom statusu u njemu. Očito je da je već i Gorbačov tada postao svjestan da se Savez bivših sovjetskih republika može spasiti samo krajnjom decentralizacijom i da su svi pokušaji centralizacije, što centralisti nikako nisu željeli prihvatiti, zapravo djelovali suprotno od svoje intencije. Pritisak za jačanjem centralizma samo je izazivao sumnje federalnih jedinica u prave namjere zagovornika centralizma i time jačao dezintegrativne tendencije. Treba primijetiti da zakašnjela svijest o tome da se Savez može spasiti samo krajnjom decentralizacijom, kako će se ubrzo pokazati, ne može biti djelotvorna. Ako se na decentralizaciju pristane samo kao na iznuđenu mjeru, a ne prihvati je se kao zajednički nazivnik interesa političkih zajednica koje se udružuju, tada se opravdano može sumnjati da je ponuđena decentralizacija samo taktička privremena mjera, a

¹³ Mark R. Beissinger objasnio je da je u nekim republikama motivacija za proglašenje nezavisnosti bila obrana interesa lokalnih komunističkih elita, koje su se na brzinu transformirale u nacionalističke snage da bi se obranile od liberalizma koji je dolazio iz Moskve (M. R. Beissinger, »The Deconstruction of the USSR and the Search for a Post-Soviet Community«, *Problems of Communism* 6/1991, str. 30).

¹⁴ Beissinger i Lubomyr Hajda već su ranije u zborniku *The National Factor in Soviet Politics and Society* (Hajda, Beissinger, Eds., Boulder, CO, Westview 1990) zastupali tezu da je Gorbačov trebao na vrijeme provesti politiku selektivne dezintegracije zemlje, dopustiti odlazak baltičkih republika, Moldove i transkavkaskih republika, a s ostalima pronaći nove modalitete. Smatraju da je takva politika mogla spriječiti da kriza ne ode predaleko (Beissinger, članak u *Problems of Communism* 6/1991, str. 27).

da se zapravo namjerava kasnije zamijeniti ponovo nekim čvršćim oblikom složene države.¹⁵ Zato je erozija sovjetske integracije nezaustavljivo morala ići dalje.

Neuspjeli puč je izvanredno ubrzao raspad Sovjetskog Saveza i dao impuls onome što je želio spriječiti. Tendencija prema nezavisnosti bivših saveznih republika postala je nezaustavljiva. Prvo je došlo do priznanja nezavisnosti baltičkih zemalja. Više nije postojala opasnost da će baltičke nezavisnosti dovesti do ugrožavanja Gorbačova od strane komunističke tvrde linije. Poraz puča bio je poraz upravo te linije. Zato više nije bilo zapreke da se ispravi povijesna nepravda koju je Staljin napravio uoči drugoga svjetskog rata kada je okupirao i anektirao tri male baltičke zemlje kojima je ranije upravo oktobarska revolucija omogućila nezavisnost. Skandinavске zemlje, nevezane zajedničkom politikom Evropske zajednice, prve su priznale samostalnost Estonije, Litve i Letonije i uspostavile s njima diplomatske odnose. Nakon toga uslijedilo je priznanje dvanaest država Evropske zajednice i USA, koje su slijedile ostale zemlje Zapada, zatim Mađarska, Češko-Slovačka i drugi.

Međutim, nisu samo baltičke zemlje odlazile. Nezavisnost je nakon neuspjelog udara postala politički cilj svih republika bivšeg SSSR-a. Poraz *hard-line* komunista uklonio je posljednju prepreku koja je prijetila da silom represije zaustavi povijesni proces koji je u postkomunizmu neumoljivo vodio u dezintegraciju sovjetske federacije. Istovremeno se pokazalo da je centripetalna sila koja je držala Sovjetski Savez na okupu sve do nedavno počivala više na političkoj i represivnoj snazi centra nego na volji republika.

Nacionalnu eksploziju u bivšem SSSR-u, i u drugim postkomunističkim multinacionalnim zemljama, mnogi, posebno na Zapadu, skloni su vidjeti kao puke etničke konflikte politički nedovoljno kultiviranih naroda koji još nisu naučili da se u demokraciji politički interesi realiziraju kroz pregovore i kompromise. Pri tome se obično ignoriraju neke činjenice koje se u primjeru raspada Sovjetskog Saveza pokazuju kristalno jasno. Veoma je malo onih koji su na Zapadu te činjenice akceptirali i na vrijeme naslutili neminovnost raspada sovjetske federacije.¹⁶

¹⁵ Ovdje nije teško uočiti sličnost s raspravama unutar bivše Jugoslavije. U početku su neki slovenski autori (Ciril Ribičič, Mitja Žagar) predlagali asimetričnu federaciju, i, naravno, centralisti su taj prijedlog odbili. Kasnije su Hrvatska i Slovenija predlagale konfederaciju, a rezultat je ponovo bio isti. Kada se, pod pritiskom velikosrpskog nacionalizma i centralistički raspoložene bivše federalne armije, raspad savezne države ubrzao i kada su se praktično na sceni pojavile umjesto jedinica bivše federacije nezavisne države, sa Zapada je došao već zaboravljeni prijedlog asimetričnog saveza u kojem bi dvije države bile u federalnom odnosu, dvije u konfederaciji, a dvije potpuno neovisne, ali pridružene tom jugoslavenskom Commonwealthu. I kada povijesni proces ne bi neminovno vodio raspadu integracije za koju su prestali djelovati interesi koji su je bili stvorili i održavali, očito je da je tajming prijedloga kojima se prihvaćala labava veza patio od velikog kašnjenja, a sami prijedlozi bili iznudeni političkim porazima centralista. Zato nije ni slučajno da im je sudbina bila ista kao i onima u nekadašnjem Sovjetskom Savezu.

¹⁶ Treba spomenuti da je poznati američki sovjetolog i političar Brzezinski u knjizi koju je završio krajem kolovoza 1988. predložio za sovjetsku situaciju izlaz u konfederaciji ili commonwealthu (Zbigniew Brzezinski, *The Grand Failure*, NY, Macmillan Publ. Comp. 1990, str. 279—280). Nakon puča među prvima je rekao, misleći na saveznu strukturu, da je Sovjetski Savez mrtav (*Newsweek*, 16. rujan 1991).

Ne želi se prihvatiti ili se ne zna da je, prvo, Sovjetski Savez nastao ekspanzijom ruskog imperija, i da se to uglavnom dogodilo u posljednjih 150 godina. I drugo, zaboravlja se da ni jedna od tih zemalja koje su ušle u sastav Rusije to nije učinila dobrovoljno. Treće, nedovoljno se poznaje činjenica da je neke aneksije proveo Staljin. Na osnovi sporazuma s Hitlerom (pakt Molotov—Ribentrop) o podjeli interesnih sfera nasilno su u Sovjetski Savez 1940. godine bile uključene baltičke države i dio rumunjskog teritorija koji je postao savezna republika Moldova.¹⁷ Zato danas kada to mogu tražiti, stanovnici Moldove, etnički Rumunji, žele se ponovo integrirati s Rumunjskom, s maticom zemljom. Četvrto, nije dovoljno poznato da Staljin nije terorizirao samo pojedince, već i čitave narode. Grubom silom rješavao je nacionalne probleme još početkom dvadesetih godina u svojoj rodnoj Gruziji. Za vrijeme građanskog rata promijenio je granicu između Azerbejdžana i Armenije pa je time pokrajina Nagornij-Karabah s dominantnim etničkim armenskim stanovništvom ostala u sastavu Azerbejdžana, što će nedavno izazvati krvavi i teško rješivi konflikt između dvije države.¹⁸ Početkom drugoga svjetskog rata Staljin je samovoljno ukinuo neke nacionalne autonomije, a neke narode raselio (krimski Tatai, povolški Nijemci, Balkarci, Finci). Ukinuo je autonomne republike: Kalmičku, Čečeno-Ingušku, Krimsku, republiku povolških Nijemaca, Karačajevsko-Čerkešku. Krimski Tatai i povolški Nijemci do danas nisu se mogli vratiti na svoju rodnu grudu. Staljinistička vladavina ostat će upamćena i po brojnim progonima navodnih nacionalista, što je, kako se kasnije pokazalo, bio samo alibi za političke obračune. Ta vrsta terora posebno je teško pogodila Ukrajinu i Ukrajince.

Peto, nije teško pokazati da je politiku rusifikacije od carske Rusije preuzela i nastavlja i sovjetska vlast. Sve važnije političke funkcije u centru i u republikama držali su u pravilu Rusi, a u mnogo manjoj mjeri Ukrajinici ili drugi Slaveni. Nerusi, a posebno pripadnici neslavenskih naroda, bili su diskriminirani i zapostavljeni. Takva praksa nije završila Staljinovim odlaskom s političke scene.¹⁹ Šesto, osnovni oblik

¹⁷ Kao i na Baltiku, aneksiju su pratile masovne deportacije, nasilna rusifikacija i useljavanje velikog broja Rusa i Ukrajinaca. Moldavci, koji govore dijalekt rumunjskog, bili su prisiljeni prihvatiti ćirilčno pismo (Gordon B. Smith, *Soviet Politics, Struggling with Change*, London, The Macmillan Press LTD 1992, str. 165–6).

¹⁸ Staljinov razlog za promjenu granice bio je političko-ideološki. Linija fronte prijetila je da će Armenija ostati pod kontrolom »bijelih« pa je Staljin odlučio (1921. godine) da područje Nagorno-Karabaha pripoji muslimanskom Azerbejdžanu koji su kontrolirali »crveni«, iako su Armenci, kršćani, činili 95% stanovništva pokrajine. Armenski stanovnici pokrajine bili su diskriminirani kao manjina u republici. Armensko stanovništvo 1988. tražilo je da se pokrajina vrati Armeniji. Armenci su 1979. činili 75,9% stanovništva pokrajine, a Azeri 22,9%. Azeri su u veljači sukobe započeli pokoljem svojih susjeda Armenaca i paljenjem njihovih kuća u gradu Sumgajtu u Nagornom-Karabahu. Kako centralna Gorbačovljeva vlast nije uspjela riješiti spor, došlo je do oružanog obračuna širih razmjera Azera i Armenaca i njihovih država (Smith, *op. cit.*, str. 166–167).

¹⁹ Seweryn Bialer, referirajući o situaciji u drugoj polovici sedamdesetih godina, upozorava da su u gotovo svakoj republici tri glavne funkcije kojima se kontrolirala cjelokupna vlast, bile obavezno u rukama Rusa: šef tajne policije (KGB), komandant vojnih snaga stacioniranih u republici i drugi sekretar CK, koji je imao fiktivne ovlasti potkralja. Takva struktura išla je prema dolje sve do razine rajona. U CK KPSS od 150 najviših rukovodilaca

upravljanja, koji je još Staljin uveo, bio je grubi centralizam. Federacija je postojala samo na papiru, a SSSR je funkcionirao kao unitarna država. To će sam Gorbačov izričito potvrditi još kada nije ni pomišljao da bi se moglo dogoditi da sovjetska federacija nestane. Sva vlast bila je uvijek koncentrirana u Moskvi, istina, ne u državnom vrhu, već u politički svemoćnom politbirou partije.

Svi ti elementi dovoljno govore o tome da će prvo popuštanje snage represivne vlasti u Moskvi biti prilika za opći razlaz. Tome treba dodati i argumentaciju povezanu s demokratskim obratom. Prvo, decentralizacija jest istovremeno i forma demokratizacije. Zato su u pravilu demokratske snage u bivšim tzv. socijalističkim zemljama, a na sovjetskom primjeru to je bilo osobito vidljivo, bile zagovornici decentralizacije i jačanja nacionalnih identiteta, a, istovremeno, obrnuto, dogmatske i konzervativne snage, nosioci politike čvrste ruke bili su zastupnici centralizma. Komunistička tradicija bila je na strani centralizma ne samo zato što je to bio osnovni instrument vlasti partije (demokratski centralizam) već i iz davno nastalih doktrinarnih razloga. Vjerovalo se da će svjetska revolucija stvoriti savez sovjetskih republika kao svjetsku federaciju.²⁰ Osim toga, očekivalo se da će veća država biti prednost u ekonomskom smislu. S potpunim promašajem komunističkih ekonomija ovaj posljednji razlog automatski je otpao. Komunističke ekonomije zakazale su bez obzira na veličinu države. Kako se ekonomska racionalnost tražila u veličini tržišta, taj argument otpadao je i zato što komunističke zemlje uopće i nisu imale tržišta, već samo državnu distribuciju proizvoda. A distribucija je po prirodi stvari bila iracionalna.

Drugo, s nestankom partije i njezina principa demokratskog centralizma i s odustajanjem od centralizirane ekonomije, od nekadašnjih spona koje su povezivale federaciju ostali su samo vojska i policija, što nije dovoljan razlog za dobrovoljno udruživanje. Treće razvijeni su u samostalnosti vidjeli šansu da se izvuku iz ekonomski turobne situacije mnogo lakše nego čekajući da ideje reformi prihvate nerazvijene republike. Nerazvijeni nisu vidjeli da bi i to rješenje i za njih, dugoročno gledano, bila šansa za napredak. Svojim prelaskom na tržišnu ekonomiju razvijeni bi mogli odigrati ulogu lokomotiva koje bi i druge mogle povući i potaći na radikalne promjene. Ostanak u zajednici za razvijene je značio nastavak plovidbe u konvoju koji se uvijek mora prilagođavati najsporijem brodu. Četvrto, u centraliziranim sistemima svi su imali osjećaj, subjektivan ili objektivno utemeljen, da nisu

departmana, bila su samo tri neslavena. U vladi SSSR od 97 resora opet samo tri neslavena na njihovu čelu. Od 150 najviših komandanata i rukovodilaca u oružanim snagama isto tek troje neslavena. Od 20 glavnih šefova u ministarstvu vanjskih poslova bio je samo jedan neslaven. Bialer konstatira da je struktura bila lošija nego za vrijeme Staljina (S. Bialer, *Stalin's Successors, Leadership, Stability, and Change in the Soviet Union*, London, NY, Cambridge University Press 1987, str. 214, 219-220).

²⁰ To je bio jedan od razloga zašto sovjetska republika koja je okupila u svom okrilju zemlje nekadašnjeg ruskog imperija nije dobila bilo kakvo nacionalno ime već nacionalno potpuno neutralan naziv: Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Savez je u tom smislu trebao biti otvoren za pristupanje drugih u mjeri u kojoj bi se pobjeda revolucije širila svijetom.

ravnopravni i da će zato bolje proći ako budu samostalni. I, peto, za povezivanje na osnovama novih ekonomskih interesa neizbježno je prethodno postojanje individualnih tržišnih ekonomija, koje jedine mogu identificirati te interese. Konačno, pokazalo se da tranziciju s komandne na tržišnu ekonomiju može provesti samo vlada koja ima snažnu legitimaciju. Zbog otpora stare nomenklature, s glavnim uporištem upravo u centru, reformatorske snage selile su se na niže razine, a centar je sve teže funkcionirao. Zbog toga je nužan zaključak da se ekonomska liberalizacija može radikalno okončati samo na razini republika.²¹ Zato na Istoku put u eventualne buduće integracije neizbježno vodi kroz disolutivne procese.²² Dio ove argumentacije, naravno, ne vrijedi samo za bivše sovjetske zemlje, ali su tamo problemi, zbog jačeg prisustva neostaljinizma, mnogo jasnije izraženi nego drugdje.

Omve treba dodati još jednu sovjetsku specifičnost. Zbog velike i presudne uloge Jeljcina i Rusije u rušenju pučista, Rusija je, prvo, i sama pokazala želju za većom samostalnošću, ali i za stanovitom vrstom vodeće uloge na prostoru savezne države u raspadu. Odmah nakon neuspjelog puča ruska vlada preuzela je poslove

²¹ Breslauer je također pristaša teze da je za ekonomske reforme nužna demokratska legitimacija koju republike, za razliku od saveza, imaju. Zato zaključuje da je stanovita forma dezintegracije pretpostavka za ekonomske reforme (G. W. Breslauer, »Bursting the Dams: Politics and Society in the USSR Since the Coup«, *Problems of Communism*, 6/1991, str. 12). Anders Aslund smatra da o tome već postoji širok konsenzus među ekspertima. Ako se makroekonomska stabilizacija i liberalizacija mogu postići samo na razini republika, neizbježan je zaključak da republike već zbog toga moraju biti samostalne da bi mogle donijeti vitalne odluke za uvođenje radikalnih promjena (Anders Aslund, »The Soviet Economy After the Coup«, *Problems of Communism* 6/1991, str. 47—48, 52). Iz ove teze moglo bi se, na primjer, zaključiti da su ekonomske reforme i Ante Markovića i Gorbačova bile unaprijed osuđene na neuspjeh. Oba reformatora mnogo su uložili u tezu da će ekonomske promjene omogućiti političku stabilizaciju, a zanemarili su i podcijenili važnost nacionalnog pitanja u multinacionalnoj zajednici. Nisu mogli dobiti demokratsku legitimaciju i na kraju nisu bili u stanju provesti neekonomske promjene. Njihova jedina šansa za uspjeh bila je da se postave kao koordinatori transformacije koju provode republike. A to je značilo odustajanje od politički kontrolne pozicije — što nisu htjeli dok na to nisu bili primorani slijedom događaja.

²² Često se konstatira da se Zapadna Evropa integrira, a istovremeno se Istočna Evropa i Sovjetski Savez dezintegriraju. Gordon Smith objašnjava da je proces integracije na zapadu Evrope bio dugotrajan. »Stoljećima duga neprijateljstva, nepovjerenja, i ljubomore trebalo je nadvladati. Ključno u tome bilo je dostizanje relativno izjednačenog, visokog životnog standarda u dominantnim zapadnoevropskim državama. Suprotno, u Sovjetskom Savezu postoje upadljive diskrepancije u standardu života između raznih regija i između urbanih i ruralnih područja. Čak najbogatije regije nalaze se niže od najsiriomašnjih zemalja Zapadne Evrope.« (Smith, str. 335) Breslauer slično tvrdi da je integracija Zapadne Evrope utemeljena u političkim, ideološkim, kulturnim sličnostima, porastu prosperiteta i zajedničkoj vojnoj ugroženosti. Svega toga na istoku Evrope nema (Breslauer, *op. cit.*, str. 12).

Uostalom, vidljivo je da se na Istoku odbacuju stare integracije, ali se žele nove. Svi žele u Evropu, a pojavljuju se i ideje o novim integracijama. Godine 1990. došlo je do pokušaja da se stvori Baltičko vijeće, gdje bi pored Estonije, Litve i Letonije ušli Poljska, Njemačka, Danska, Norveška, Švedska, Finska i Rusija. Centralnoazijske republike pokušale su iste godine stvoriti svoju regionalnu organizaciju (Beissinger, u *Problems of Communism* 6/1991, str. 34—35).

vlade SSSR, čiji se vrh bio kompromitirao sudjelovanjem u puču, a Jeljcin je pokušao igrati ulogu posrednika u međunacionalnim sporovima između drugih republika. Međutim, ruska vlada iznenadila je u početku i prilično agresivnom izjavom da priznaje svoje granice samo s baltičkim republikama, a da zadržava pravo preispitivanja granica s ostalim republikama ako one žele ići iz Saveza. Tu se mogu pojaviti kao problem zapadni dio Ukrajine, zapadni Kazahstan, istočni dio Moldove, krajevi naseljeni ruskom populacijom. Prve reakcije na izjavi ruske vlade iz reda ruskih političara upozoravale su ne samo da to ne može biti ozbiljan zahtjev, već da on može voditi u začarani krug konflikata s nesagledivim posljedicama. Kako se kasnije pokazalo, problem se pojavio s pokušajem osamostaljenja istoka Moldove,²³ a vojni okršaji uslijedili su i oko Nagornog Karabaha, u Gruziji, u Uzbekistanu.²⁴ Međutim, najveću zabrinutost izazivala je mogućnost sukoba između bivših republika koje su raspolagale nuklearnim oružjem. Ukrajina je, na primjer, prvo izrazila želju da nuklearni potencijal na svom teritoriju zadrži, a kasnije je tek pristala da on bude ipak uništen, ali pod kontrolom ukrajinskih organa. Nedavno je u središte spora između Rusije i Ukrajine došao Krim, koji je prvo bio ruski, a kasnije ga je Hruščov jednostavno prenio u nadležnost Ukrajine. Rusi, koji su dominantna populacija na Krimu, izjasnili su se za pripajanje Rusiji, što teško može proći bez ozbiljnih komplikacija. Ipak, za sada, Rusija se uzdržala da se, poput Srbije, upusti u imperijalne avanture.²⁵

²³ Na istočnoj obali Dnjestra 600 000 Rusa i Ukrajinaca proglasili su se za Transdnjestarsku republiku, koju pokušavaju odvojiti od Moldove. Nakon izbijanja oružanih sukoba u kojima je već poginulo na desetke ljudi, stotine Kozaka došlo je pomoći svojim sunarodnjacima Rusima. Ruski parlament odlučio je da upotrijebi 14. armiju stacioniranu u Moldovi kao *peacekeeping force*. Rusija, koja je priznala Moldovu, nije bila sklona dopustiti da na zahtjev Rusa u Transdnjestriji 14. armija intervenira i prihvatila je da Kozaci napuste Moldovu. Ipak, do lokalnih sukoba je dolazilo («Return of the Cossaks», *Newsweek* 20. travnja 1992).

²⁴ U pobuni Oseta, nacionalne manjine u Gruziji, u posljednje tri godine bilo je 600 mrtvih, a 100 000 ljudi ostalo je bez svojih domova. Krvavi sukobi izbili su i s drugom manjinom u Gruziji. Abhazi, stanovnici zapadne Gruzije na njenim crnomorskim obalama, tražili su obnovu statusa savezne republike koji su imali od 1921—1931. Gruzinski odgovor objema manjinama na njihove zahtjeve za samostalnošću bio je negativan i sve je završilo međuetničkim ratom (Smith, *op. cit.*, str. 167—168). Prema podacima koje iznosi D. Slider Abhazi i Oseti imali su ranije nadproporcionalni udio u političkoj i ekonomskoj moći u svojim područjima. Demokratski izbori bili su prijetnja takvoj privilegiranoj poziciji i manjinska komunistička elita bila je interesno zainteresirana za održanje statusa quo (D. Slider, «The Politics of Georgia's Independence», *Problems of Communism* 6/1991, str. 75).

U Uzbekistanu nekoliko stotina ljudi bilo je ubijeno u dolini Fergana u sukobima Meškjetijaca i Uzbeka. Meškjetjci, turski narod, bili su po Staljinovoj odluci 1944. godine nasilno preseljeni iz Gruzije u Centralnu Aziju. Premda su njihova prava bila restaurirana 1968, malo ih se vratilo u rodni kraj. U Gruziji su se osjećali diskriminirani. U lipnju 1989. bili su izloženi napadima Uzbeka i prisiljeni da bježe u druge republike. Progone su dijelom uspjele zaustaviti specijalne jedinice saveznog ministarstva unutrašnjih poslova (Smith, *op. cit.*, 168—169).

²⁵ Adam Michnik vidio je ogromnu opasnost u mogućnosti da se pojavi sovjetska verzija Miloševića, koji bi mogao raspaliti etničke konflikte i time ugroziti novostečene slobode (*Newsweek*, 2. rujna 1991, str. 4).

Svi opći i posebni razlozi vodili su u definitivnu raspad sovjetske federacije na nezavisne države. Za razliku od Jugoslavije, gdje su velikosrpski teror na Kosovu, rat protiv Slovenije, osvajački rat Srbije i Crne Gore protiv Hrvatske te Bosne i Hercegovine potpuno isključili mogućnost bilo kakvih veza agresora i njegovih žrtava, na prostoru Sovjetskog Saveza bio je moguć pokušaj stvaranja neke vrste Commonwealtha. Nakon načelnog dogovora 8. prosinca 1991, na sastanku lidera bivših saveznih republika, sada nezavisnih država, u Alma Ati stvorena je 21. prosinca 1991. godine Zajednica nezavisnih država. U Zajednicu su ušle sve bivše republike osim Gruzije i baltičkih država. Deklaracija iz Alma Ate proglasila je da formiranjem Zajednice prestaje postojati SSSR. U Deklaraciji su kao glavni zadaci Zajednice istaknuti očuvanje građanskog mira, osiguranje zajedničke komande strateških snaga i kontrole nuklearnog oružja, te formiranje zajedničkog ekonomskog prostora. Međutim, praktički, budući da se integrativna uloga Zajednice ne ostvaruje ni na ovako suženom području, gotovo bi se moglo reći da je osnovna funkcija Zajednice bila samo u tome da se osigura miran razlaz. To nije mnogo, ali imamo li na umu kako se krvavo raspadala Jugoslavija, nije ni malo.²⁶

Neuspjeli udar pojačao je pozicije Jeljcina, njegovu ulogu na saveznoj razini i u svijetu. Nakon puča Jeljcin i Gorbačov ostali su povezani na istoj političkoj liniji, ali ovoga puta u prednosti se našao ruski predsjednik. Jeljcin se, kako je to sam priznao Margareti Thatcher, od Gorbačova do puča razlikovao u tri točke: zalagao se za veća prava republika, za energičnije uvođenje prave tržišne ekonomije i za brže ekonomske promjene koje će dati opipljive rezultate, koji će olakšati i političke reforme. Razlika je postojala i u načinu rada. Gorbačov je svojom pozicijom u centru sukobljenih struja bio prisiljen na stalne kompromise i time je od sebe udaljio ugledne znanstvenike i stručnjake, koji su se nakon toga ili okupili oko Jeljcina ili prešli u samostalnu političku akciju. Jeljcinova odlučnost i sposobnost da prihvati mišljenja iz demokratskog okruženja povećali su specifičnu težinu ruskog lidera usprkos nekim njegovim očitim slabostima. Nakon puča i poraza konzervativaca

²⁶ Pored Deklaracije na skupu u Alma Ati usvojen je i protokol kojim se predviđalo da sporazum o stvaranju Zajednice nezavisnih država stupa na snagu za svaku državu članicu od trenutka ratifikacije. Na skupu je zaključen i sporazum o nuklearnom oružju, kojim se prihvaća da odluku o upotrebi nuklearnog oružja, koje se nalazi na teritoriju republika Bjelorusije i Ukrajine, donosi predsjednik Rusije uz konzultaciju šefova država članica Zajednice. Sporazum predviđa i premještanje nuklearnog oružja s teritorija Ukrajine, Bjelorusije i Kazahstana na teritorij Rusije da bi se tamo uništilo. U Alma Ati donesena je i odluka kojom je prihvaćeno da Rusija naslijedi SSSR u OUN te da zajedno s Ukrajinom i Bjelorusijom, koje su od osnivanja članice OUN, podrži ulazak ostalih država Zajednice u Ujedinjene narode i ostale međunarodne organizacije. Poseban sporazum predvidio je kao zajedničke organe Zajednice Savjet šefova država, Savjet predsjednika vlada, kao i još nedefinirana koordinaciona tijela. Zasebnom odlukom komandantom strateških snaga do konačne reorganizacije oružanih snaga imenovan je dotadašnji ministar obrane SSSR maršal Šapošnikov (podaci prema oficijelnim dokumentima iz Alma Ate).

Kasnije na sastanku u Minsku 30. prosinca 1991. dogovoreno je da svaka država članica ima pravo formirati svoje oružane snage te da se sjednice šefova država u pravilu održavaju u glavnom gradu Bjelorusije Minsku. Prihvaćena je i odluka o pravednoj podjeli imovine bivšeg SSSR-a koja se nalazi u inozemstvu.

došlo je vrijeme radikalnih poteza, a Jeljcin je bio pravi čovjek za takvu politiku. I Gorbačova su pouke i posljedice neuspjeha državnog udara oslobodile potrebe da se i dalje opterećuje kompromisima. U održavanju ravnoteže između dogmatika i reformatora Gorbačov je bio pravi majstor i manipulirao je proturječnim tendencijama u korist demokratskih snaga, ali je u godini uoči puča bio sve više prinuđen da popušta konzervativcima. Ipak, u cjelini, Gorbačov je iznimno zaslužan za promjene na sovjetskom prostoru koje su izmijenile i sliku svijeta. Ubrzao je povijest, ali ga je akceleracija koju je potakao pretekla i ostavila u povijesnoj sjeni. Gorbačov je imao nesreću da je bio predsjednik države koja je bila osuđena da nestane, a Jeljcin sreću da u tom trenutku bude na čelu Rusije, koja ostaje i dalje, te obnovljena ili ne, može ponovo igrati veliku ulogu na svjetskoj političkoj sceni.

Zapadna politika bila je zbunjena promjenama u Sovjetskom Savezu koje je neuspjeli državni udar ubrzao i radikalizirao. Postojao je strah da bi silovitost promjena mogla voditi u novi totalitarizam, a da bi nekontrolirani raspad sovjetske savezne države mogao voditi u etničke sukobe s nesagledivim posljedicama. Nije se željelo prihvatiti da je upravo status quo bio bremenit etničkim konfliktima, koji su izvirali iz starih neriješenih i suprotstavljenih nacionalnih interesa. Pokušaj njihova obuzdavanja kasnije je samo povećao njihovu eruptivnu snagu. Nacionalno pitanje u Sovjetskom Savezu bilo je gotovo od početka komunističke vladavine blokirano, s obrazloženjem da socijalizam automatski usklađuje sve nacionalne interese i da je u SSSR nacionalno pitanje riješeno na idealan način. Nacionalna eksplozija do koje je došlo s padom savezne države i komunizma, pokazuje da to baš i nije bilo tako. To je i bilo logično jer odgaganje ništa ne rješava. Prije ili kasnije, bolje prije nego kasnije, rekonstrukcija nacionalnih odnosa mora se obaviti, bez obzira na poremećaje koji mogu poprimiti karakter tektonskog potresa. Osim toga, neriješeno nacionalno pitanje blokira rješavanje svih ostalih pitanja.

Drugo, nestanak konzervativaca iz političkog vodstva otklonio je opasnost da se priznanjem novih nezavisnosti ugroze pozicije reformista, posebno Gorbačova. Zato nije slučajno da su se raspad savezne države nakon neuspjelog udara i priznanje tog realiteta nakon abortiranog puča odvijali bez oklijevanja. Jedini čimbenik opreza bila je činjenica postojanja nuklearnog potencijala u bivšim republikama.

Na ekonomskom planu također su nestale prepreke koje su prije postavljali *hard line* komunisti. Za Zapad je nestala i dotadašnja dilema kome dati ekonomsku pomoć. Republike, sada države, jedini su mogući partneri.

Kada se radi o Hrvatskoj, ostalo je gotovo neprimijećeno da je uspješan otpor pučistima razbio međunarodne veze moskovskih konzervativaca i velikosrpske politike. Srpska militantna imperijalna politika osvajanja ostala je bez posljednjeg utjecajnog saveznika. Osim toga, Zapad više nije morao voditi računa o zaštiti integriteta Sovjetskog Saveza, pa je mogao priznati i nove povijesne realitete na prostoru bivše Jugoslavije čiji bi raspad prije toga mogao biti »loš« primjer za sovjetsku federaciju. Stoga možemo zaključiti da je zaustavljanje moskovskih urotnika otklonilo posljednju prepreku i za priznanje Hrvatske.

Branko Caratan

THE END OF THE SOVIET UNION — THE PERESTROYKA WITHOUT GORBACHOV

Summary

Although Gorbachov's rule was relatively short, a little less than seven years, it has left traces that cannot be erased. From its very beginning it was clear that after Gorbachov neither the Soviet Union nor the world would be the same as before. Gorbachov fulfilled his role first by starting the process of changes and as he was unable to accomplish the reforms that he had started or did not have the opportunity to do so, he was compelled to leave his place to others. It could not be said that the policy of Gorbachov's reforms was unlinear, uncompromising, and faultless. It was the result of a relationship between existing forces, of the conflict between the advocates and the opponents of the perestroyka. The Moscow Coup in the summer of 1991 turned that permanent conflict into an open confrontation as those who took part in the Putsch clarified through their attack the positions of both the conservatives and the radical reformers. The failed Coup radicalized all the processes of transformation in Soviet society and removed the barriers which prevented the changes to break through the limits of the system. Within this framework the two most important consequences are certainly the dissolving of the Communist Party of the Soviet Union and the disintegration of the Soviet Union itself.